

φέροντος καὶ τοῦ θαυμασμοῦ του. Ὅλως ἰδιάζουσιν ὁμῶς σημασίαν κέκτινται οἱ Ἅγιοι Τόποι διὰ τὴν ἑλληνικὴν ὀρθοδοξίαν, διότι ἡ ἱστορία τῶν περιπετειῶν τῶν ἱερῶν προσκυνημάτων καὶ τοῦ Ἁγίου Τάφου ἀποκαλύπτει τὴν προνομιούχον ἐν αὐτοῖς θέσιν τοῦ ἡμετέρου Γένους. Ἡ ἐξιστόρησις τῶν περιπετειῶν τούτων ἐν τοῖς ὑπ' ὄψει δυσὶ τούτοις τόμοις τοῦ ἀρχιμανδρ. Καλλίστου ἀπετέλεσεν ἔργον μακρᾶς πνοῆς, διὰ τὸ ὅποιον εἶνε ἄξιος πολλῆς εὐγνωμοσύνης ὁ φιλοπονώτατος ἔγκριτος ἁγιοταφίτης. Τὸ ἔργον του τοῦτο καὶ ἡ πρὸ ἐτῶν ἐκδοθεῖσα ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων τοῦ νῦν Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου συναποτελοῦσι τὴν φωτεινὴν νεφέλην, ἣτις φωτίζει καὶ τὴν σημερινὴν τῆς Σιωνίτιδος Ἐκκλησίας ἰδιάζουσιν ἐν Παλαιστίνῃ θέσιν καὶ τὴν μέλλουσιν αὐτῆς ὑψηλὴν ἀποστολήν.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ

Monumenti Veneti dell'isola di Creta, ricerche e descrizioni fatte dal dottor Giuseppe Gerola per incarico del R. Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti. Volume quarto, Venezia MCMXXXII-X, 4° p. 626 + tav. 5.

Ὑπὸ τὸν τίτλον τοῦτον τὸ Ἰταλικὸν Βασιλικὸν Ἰνστιτούτον τῆς Ἑνετίας ἐξέδωκε τὸν ἥκιστα γνωστὸν ἐν Ἑλλάδι τελευταῖον τόμον τοῦ μνημειώδους διὰ τὴν βυζαντιακὴν καὶ ἐνετικὴν Κρήτην ἔργου τοῦ δρ. Ἰωσήφ Γκερόλα. Ὁ τόμος ἀνεμένετο πρὸ πολλοῦ διὰ τὰς ἐν αὐτῷ Χριστιανικὰς Ἐπιγραφάς, corpus συμπληροῦν τὸ δημοσίευμα τοῦ ἀειμνήστου Στεφ. Ξανθουδίδου.

Τὸ ἀρτίως ἐκδεδομένον τοῦτο βιβλίον διαιρεῖται εἰς δύο μέρη. Εἰς τὸ πρῶτον ἐξετάζονται τὰ ὑδραυλικά τῶν ἐνετῶν ἐν Κρήτῃ ἔργα, ὅσα καὶ σήμερον σφύζονται (Opere idrauliche). Εἰς τὸ δεύτερον ὑπὸ τὸν τίτλον Appendici ἐξετάζονται δύο σπουδαιότατα διὰ τὴν Κρήτην θέματα. Τὸ ἐν τῶν ἀραλδικῶν μνημείων (monumenti araldici) καὶ τὸ ἕτερον τῶν ἐπιγραφῶν (le iscrizioni).

Ὁ Gerola καὶ ἄλλοτε ἔγραψε περὶ κρητικῶν οἰκοσήμεων καὶ τώρα δημοσιεύει ὅσα συνήντησεν ἐπὶ μνημείων κρητικῶν, προσπαθὼν νὰ τὰ συσχετίσῃ καὶ νὰ τὰ ποδώσῃ εἰς τὰς οἰκογενείας εἰς αἷς ἀνῆκον· εἰς τὸ πρᾶγμα εὐκολύνεται ἐκ τοῦ ὅτι χρησιμοποιεῖ καὶ ἄλλας καὶ ἀρχαιακὰς πηγὰς. Μόλον τοῦτο παραμένουν πολλὰ τὰ σκοτεινὰ ἀκόμη καὶ δυσδιάκριτα. Τὰ ἐπὶ λίθων γεγλυμένα οἰκόσημα δὲν δυνάμεθα νὰ κατατάξωμεν πάντοτε μετ' ὕψους εὐκολίας πρὸς τὰ κεχρισμένα, ἀκριβῶς ἐπειδὴ λείπουν ἀπ' αὐτὰ τὰ διακριτικὰ χρώματα.

Εἰς τὸ μέρος τοῦτο τῆς συγγραφῆς παρατηρῶ, ὅτι πλουσιωτέρα θὰ ἦτο ἡ ἀπόδοσις, ἂν ὁ συγγραφεὺς ἐμελέτα καὶ τὰ ἐπὶ φορητῶν εἰκόναν οἰκόσημα, οἷα τὰ ὑπ' ἐμοῦ σημειωθέντα ἐν τῇ περὶ Ἀγίων Ἀναργύρων Χανίων μελέτῃ μου (Byz. Neugr. Jahrbücher 10 - 1932).

Εἰς τὸ περὶ Ἐπιγραφῶν σπουδαιότατον τοῦ τόμου μέρος συνειργάσθη ὁ συγγραφεὺς μὲ τὸν ἀείμνηστον Ξανθοῦδιδην, ἐκδώσαντα ἄλλοτε ἐν τῇ Ἀθηνᾷ Χριστιανικὰς Ἐπιγραφὰς (ΙΕ', 1903).

Ἐπιφέρω τὰς κατωτέρω παρατηρήσεις, σημειωθείσας ὅτε διεξῆλθον τὸν τόμον, προχείρως.

Σελ. 346 ἀριθ. 20. Ὁ Ger. δημοσιεύει τὴν ἐπιγραφὴν τὴν ἐπὶ τοῦ ἐνετικοῦ ἀρχιεπιφυλακείου ὡς κάτωθι :

*Regiminis vigilan(tia) archivium ex ang(u)sta
in augusta forma constructum*

Ἐν τῇ ἐπιγραφῇ φανερῶς γέγραπται *ex angusta [forma] in augusta*, ἦτοι τὸ ἀρχεῖον ἐκ στενῆς εἰς σεβαστὴν μορφὴν κατεσκευάσθη.

Σελ. 361 κέ. Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἀγίας Τριάδος τῶν Τζαγκαρόλων. Περὶ τῆς Μονῆς ταύτης τοῦ ἀκρωτηρίου Μελέχα Κρήτης ἐδημοσίευσεν ἔκτενῶς ἐν τῷ Θ' (1932) τόμῳ τῆς Ἐπειρηίδος, ὅπου κατεχώρισεν καὶ τὰς ἐπιγραφὰς τὴν δημοσίευσίν μου δὲν ἠδύνατο νὰ ἔχη ὑπ' ὄψιν ὁ Ger. ἀφοῦ συνεξετυποῦντο καὶ αἱ δύο ἐργασίαι. Ἐκ τῆς παραβολῆς ὅμως τῶν ὑπ' ἐμοῦ καὶ ἐκείνου δημοσιευθεισῶν ἐπιγραφῶν φαίνεται, ὅτι ὁ συγγραφεὺς ὄχι μόνον τὰς νεωτέρας ἐπιγραφὰς (καλῶς ποιῶν, λόγῳ τῆς φύσεως τῆς μελέτης του) ὑπ' ἀριθ. 10-16 καὶ 26-31 δὲν ἐξέδωκεν, ἀλλ' οὔτε καὶ τὰς ἀρχαιοτέρας ὑπ' ἀριθ. 2, 5-8, 19, 24 καὶ 25. Τὸ τελευταῖον τοῦτο μ' ἐμβάλλει εἰς τὴν ὑπόνοιαν ὅτι πολὺ ἀκόμη ἐπιγραφικὸν ὕλικόν θὰ μένη ἐν Κρήτῃ ἀγνωστον καὶ ἀδημοσίευτον. Ἀκόμη ὁ Ger. ἐξέδωκεν ἑλλιπῶς τὰς 17 καὶ 18 κατὰ τὴν ἰδικήν μου ἀρίθμησιν, ἐν τῇ ὑπ' ἀριθ. 9 ἀντὶ τοῦ ῥυγοῦ ἀνέγνωσε τοῦ ῥυγοῦ, ἐν τῇ ὑπ' ἀριθ. 17 ἀντὶ τοῦ χαραχθέντος ΜΕΤΑ ἀνέγνωσε τὸ ὀρθὸν ΜΕΤΑ κλπ. Ἐπὶ πλέον ἐκδίδει δύο ἐπιγραφὰς ἀγνώστους εἰς ἐμέ, ἅτε μὴ ὑπαρχούσας πλέον ἐν τῇ Μονῇ, ἐξ ὧν ἡ μία τοῦ ἀρχμγ' (1643) ἔτους.

Σελ. 425 - 6. Δημοσιεύει τὴν πλαστὴν, ὡς καὶ ἄλλοτε ἐγράψαμεν (ΕΕΒΣ Θ' (1932) σ. 298 σημ. 4) καὶ εἰς τὸν παρελθόντα αἰῶνα ἀνήκουσαν ἐπιγραφὴν τοῦ ὑπερθύρου τοῦ Γουβερνέττου.

Περαιτέρω ὑπ' ἀριθ. 20 δημοσιεύεται ὁλόκληρος ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Χριστοῦ Μεσκολῶν, ἣν ἐτύπωσεν ἀτελῶς ὁ Μ. Δέφφνερ (Ὀδοιπορικαὶ ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν Δυτικὴν Κρήτην σ. 239) καὶ εἶτα ὁ Ἰω. Μαυρακάκης, Ἡ ἀρχαία Ριζηνία σελ. 30 (ὅρα καὶ τὰ σημειωθέντα ὑπ' ἐμοῦ ἐν Μύσωνος Γ' (1934) σ. 88 περὶ ἀνεκδότου χαράγματος τοῦ 1477, ὅπερ οὐδ' ὁ Ger. ἀνέγνωσεν). Τὸ σπουδαῖον τῆς ἐπιγραφῆς, ἐκτὸς τῶν περὶ τῶν ζωγράφων

Θεοδώρου Δανιήλ καὶ Μιχαήλ τοῦ Βενέρη εἰδήσεων, εἶναι τοῦτο : ὁ Χριστὸς λέγεται ἐκεῖ μεσισκληώτης, ὅθεν ὁ ἀρχαιότερος τύπος τοῦ τοπωνυμίου εἶναι τὰ Μεσισκληά.

Ἐκ τῶν λίαν ἐνδιαφερουσῶν ἐπιγραφῶν Σελίνου σημειῶ τὸ ἐν τῇ ὑπ' ἀριθ. 9 ἐκ Καλαμιούς, ἐπίθετον Τζίσκος- Francisco. Καὶ σήμερον συγχρὸν τὸ Τσισκάκης ἐν Σελίνῳ. Ὅμοίως καὶ τὴν ὑπ' ἀριθ. 41 (σ. 462) ἐν ἧ ὀνοματεπώνυμον Γεωργίου τοῦ Κοπετοῦ. Οἱ Κοπετοί, εἶναι, ὥς γνωστόν, σημερινὸν χωρίον τοῦ Σελίνου, ὀφείλον τὴν τοπωνυμίαν εἰς τὴν ἤδη κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα συναντωμένην ἐν τῇ ἐπιγραφῇ οἰκογένειαν Κοπετοῦ.

Σελ. 427 ἀριθ. 91 - 2. Ὁ Ger. δὲν εἶδε τὸ βιβλίον τοῦ Κ. Φούμη, ἀναίρεσις συκοφαντίας.... Χανιά 1902, ὅπου τὸ πρῶτον ἐγένετο λόγος περὶ τῶν ἐν Θερίσῳ ἐπιγραφῶν, ἐν αἷς ἀναφέρεται οἰκογένεια Φούμη.

Καὶ ἀνωτέρω ἐξέφρασα τὴν γνώμην ὅτι λανθάνει ἔτι πολὺ ἀδημοσίευτον καὶ ἄγνωστον κρητικὸν ἐπιγραφικὸν ὕλικόν¹. Πρὸς ἐπίρρωσίν της δημοσιεύω κατωτέρω τρεῖς, τὰς ὁποίας δὲν ἐξέδωκεν Gerola ἐν τῷ τόμῳ τούτῳ.

Ἡ πρώτη εἶναι ἐπὶ λίθου εἰς σχῆμα σταυροῦ, ἐκ τοῦ ὁποίου λείπει τὸ ἄνω τμήμα. Εἶναι καὶ ἡ παλαιοτέρα. Ὁ πῶρινος λίθος θὰ κατεστράφη εἰς τὴν κατὰ Σεπτέμβριον 1934 πυρκαϊὰν τοῦ Μουσείου Χανίων, ὅτε καὶ ἄλλαι ἐπιγραφαί, δημοσιευθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Gerola εὐτυχῶς, εὗρον οἰκτρὸν τέλος μετὰ τῶν ἄλλων τοῦ Μουσείου ἀρχαιολογικῶν θησαυρῶν, προήρχετο δ' ἐκ Γαβαλλοχωρίου Ἀποκορώνου καὶ δι' ἐμοῦ εἶχεν εἰσαχθῇ εἰς τὸ Μουσεῖον τῷ 1931.

Ο

V

C T A V P O

Π Ι Γ Ι Ν

Ε

Μ

Ι

Λ

Ι

Α

Ν

Ο

V

¹ Ὁ Ger. δὲν ἠδύνατο νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψιν τὴν ἐν τοῖς Κρητικοῖς Α' (1933) δημοσιευθεῖσαν ὑπὸ Ν. Πλάτωνος λατινικὴν καὶ τὴν ὑπὸ Μ. Γ. Πλουμίδου διορθωθεῖσαν ἑλληνικὴν ἐπιγραφὴν.

Εὐκόλως συμπεραίνει τις, ὅτι καὶ τὸ ἄνω τμήμα δεόν νὰ συμπληρωθῇ:
[ΕΜΙΛΙΑΝ]ΟΝ, ἐκτὸς ἂν πρέπη ν' ἀναγνώσωμεν πατριάρχου ἢ ἐπι-
σκόπου.

Ἡ δευτέρα ἀνεγνώσθη ὑπ' ἐμοῦ τὸ θέρος τοῦ 1931 εἰς Παλαιὰ Ρούματα Κισάμου, καὶ εἶναι κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Χριστοῦ τοῦ εἰς τὴν συνοικίαν Βαβουλέδω τοῦ χωρίου τούτου. Σημειωτέον, ὅτι Βαβουλέδες ὑπάρχουν καὶ σήμερον ἐν Σπίνᾳ Σελίνου, οἰκισθέντες ἐκεῖ ἐκ τῆς πλησιοχώρου Κισάμου. Ὁ ναὸς καλῶς ἱστορημένος (1461).

ΑΝΕΚΑΙΝΙCΘΙ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑ
ΦΗΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝCΕΠΤΟΣ
ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΚΥΡ ΘΟΥ ΚΑΙ CΡΟΣ ΗΜΩΝ
ΙV XV ΔΙΑ CΥΝΕΡΓΕΙΑC ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΝ
ΛΕΟΝ ΤΟΝ ΒΑΒΟΥΛΕΑ ΚΑΙ ΤΗΣ CΥΜΒ
ΙΟΝ ΑΥΤΟΝ CΟΦΙΑC ΚΑΙ ΤΩΝ ΤΕ
ΚΝΩΝ ΑΥΤΩΝ ΑΜΗΝ
ΕΤΟΣ ϚΘΟ' ΝΟΕΜΒΡΙΟΝ ΚΒ'
ΑΜΗΝ ΑΜΗΝ ΑΜΗΝ

Ἡ τρίτη τέλος εὐρίσκεται ἐν αὐτῇ τῇ πόλει τῶν Χανίων καὶ ἐν τῷ κακῶς ἀνακαινισθέντι ναῷ τοῦ Ἀγίου Νικολάου Σπλάντζιας. Ὁ ναὸς ἦτο ἄλλοτε ποτε μοναστήριον φραγκισκανῶν, οἱ ὅποιοι καὶ εἰς τὴν ἀψίδα ἐσωτερικοῦ θυρώματος δεξιὰ τῆς ἐκκλησίας ἐχάραξαν (1609)

EX CHARITATE CONFRATRVM SACRATISSIMI ROSARI
ANNO DOMINI MDC IX

ἦτοι «ἐκ χάριτος (ἐλεημοσύνης) τῶν συνασκουμένων τοῦ ἱερωτάτου ροδαρίου»· περὶ δὲ τοῦ rosario προχείρως ὑπενθυμίζω ὅτι ἐφορτάζεται τοῦτο κατὰ Μάιον πρὸς τιμὴν τῆς Θεοτόκου, ὅτι κατ' ἐξοχὴν τοῦτο ἐτίμων οἱ δομινικανοὶ καὶ ὅτι τὸ κομβοσχοίνιον τῶν φραγκισκανῶν νῦν καὶ αἱ ἰσάριθμοι πρὸς τοὺς κόμβους προσευχαὶ καὶ σήμερον καλοῦνται rosarium Virginis.

Γενικώτερον παρατηροῦμεν, ὅτι εἰς τὰς ἐπιγραφὰς δημοσιεύονται καὶ πολλαὶ βυζαντιακαί, εἰς ἃς πρέπει νὰ καταλέξωμεν καὶ τὰς πλείστας τῶν ἑλληνογλώσσων μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰ., ἐν αἷς πολλάκις γίνεται λόγος οὐχὶ περὶ τῶν ἐνετῶν duca, ἀλλὰ τῶν «ὀρθοδόξων καὶ φιλοχρίστων βασιλέων ἡμῶν» τοῦ Βυζαντίου! (πρβλ. σ. 538 ἐπιγρ. Πυργιωτίσσης).

Αἱ ἐπιγραφαὶ τυποῦνται καὶ μὲ fac-simile, ἐνίοτε δὲ μόνον εἰς τὰ ἔκτυπα ταῦτα, χωρὶς μεταγραφὴν. Αἱ ἐξ αὐτῶν πληροφορίαι περὶ τῶν κρητῶν ζωγράφων τόσον τῶν πρὸ, ὅσον καὶ τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν, εἶναι λίαν ἐνδιαφέρουσαι, εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ἐπὶ τοῦ Gerola κυρίως ἐστηρίχθη ὁ μακαρ. Σπ. Λάμπρος γράφων ἐν τῷ Νέῳ Ἑλληνομνήμονι 5 (1908) 277 κέ. περὶ τῶν πρὸ τῆς ἁλώσεως καὶ ἄλλοι, ἄλλα. Νῦν διὰ τῆς δημοσιεύσεως τῶν ἐπι-

γραφῶν αἱ ἐν τῷ II τόμῳ τῶν Ἑνετ. Μνημείων εἰδήσεις στερεοῦνται, ἐπαυξάνονται¹ καὶ δύνανται νὰ χρησιμεύσουν ὡς βάσις νεωτέρας πραγματείας διὰ τοὺς τοιχογράφους τοὺς ἐργασθέντας ἐν Κρήτῃ. Οὕτω π.χ. διὰ τὸν Μιχάλη Βενέρη ὃν συναντῶμεν τῷ ,ζωκς' (1318) εἰς τὸν ναὸν τῆς Παναγίας Δριμίσκου Ἁγ. Βασιλείου, μανθάνομεν ἐκ τῆς προμνησθείσης ἐπιγραφῆς Χριστοῦ τῶν Μεσκλῶν, ὅτι τῷ ,ζωια' (1303), πρὸ δεκαπέντε ὅλων ἐτῶν εἰργάζετο μετὰ τοῦ θείου του Θεοδώρου Δανιήλ, ἔνεκα νεότητος προφανῶς καὶ μικρᾶς πείρας. Διὰ τὸν Γεώργιον τὸν ζωγραφῆσαντα εἰς Γιουμουρτζή καὶ Παλιανήν, ὑποθέτομεν ὅτι εἶναι ὁ γράψας τὴν εἰς Μοναστηράκι Ἱεραπέτρας (IV, 582) ἐπιγραφὴν. Ὅτι ὁ ζωγράφος Εἰρεῖκος Κωνστίνος δὲν ἐλέγετο ποτὲ Ζῶγυ, ὡς εἶχεν ὁ Ξανθουδίδης ἀναγνώσει ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ Ζωγράφος] (IV, 539 ἀρ. 1)².

Γενικῶς κρινόμενον τὸ βιβλίον μᾶς φαίνεται ἄριστον δεῖγμα ἐπιστημονικῆς ἐργασίας καὶ εὐσυνειδησίας· ὀφείλομεν δ' εὐγνωμοσύνην εἰς τὴν ἰταλικὴν ἀποστολὴν τοῦ Ἑνετικοῦ Ἰνστιτούτου, ἡ ὁποία, παρ' ὅλον ὅτι ὠρμήθη ἀπὸ ἀρχὰς δι' ἡμᾶς ἀπαραδέκτους (ἐπιμένοντας περὶ τῆς ἐλληνικότητος τῶν μνημείων τῶν χρόνων τῆς ἐνετοκρατίας), διὰ τῆς ἐπιπόνου ἐργασίας τῆς, ἥς τὰ πορίσματα ἤγαγεν εἰς φῶς ὁ κ. Gerola, ὠφέλησε τὴν σπουδὴν ὅχι μόνον τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης, ἀλλὰ καὶ τοῦ καθόλου ἑλληνισμοῦ, μὲ τὸν ὅποιον ἀρρήκτως εἶναι συνδεδεμένη ἡ τύχη τῆς γενναίας καὶ πολυπαθοῦς μεγαλονήσου.

Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

¹ Ὅρα τὰ σημειωθέντα ὑπὸ Ger. περὶ τῶν πρώην λανθανόντων τοιχογράφων Ἰωακείμ (1347, Σκαφίδια), Ἰωσήφ ἱερέου (Κάντανος), Νικόλα Μαστραχᾶ (1410 Πρινές) καὶ τούτων μόνον προχείρως ἐν Σελίνῳ ἀπαντωμένων, ἀγνώστων τῷ Ἰω. Κριτσωτάκη, Οἱ Κρητὲς ζωγράφοι τῆς μεταβυζαντινῆς σχολῆς, Μύσων Γ' (1934) σ. 97-162, περὶ ἧς μελέτης ἐσημείωσα ὀλίγα ἐν Νεοελληνικῷ Ἀρχεῖφ Α' (1935) σ. 331-2.

² Εἰς πληρὴς corpus κρητικῶν χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν ἀναγκαῖα θὰ ἦτο καὶ ἡ τῶν ἐπὶ τῶν φορητῶν εἰκόνων δημοσίευσις, ἡ συγκέντρωσις τῶν ὑπ' ἄλλων (Κ. Ἀμάντου, Συναίτικα Μνημεῖα, Δ. Σισιλιάνου, Ἑλληνες ἁγιογράφοι μετὰ τὴν ἄλωσιν, Ν. Καλογεροπούλου, ἡμῶν κλπ.) δημοσιευθεισῶν.